

TURYSTYKA SPOŁECZNA W POLSCE

MONOGRAFIA NAUKOWA
PRZEWODNIK DOBRYCH PRAKTYK

Turystyka społeczna w Polsce

Monografia naukowa

pod redakcją Andrzeja Stasiaka

Przewodnik dobrych praktyk

Kraków – Świdnica 2021

Redakcja naukowa
ANDRZEJ STASIAK

Recenzenci monografii:
PIOTR OLEŚNIEWICZ
DANIEL PUCIATO

Redakcja techniczna i skład
ROMAN ZADORA

Okładka
NATALIA FIGIEL

© COPYRIGHT BY AUTHORS & COTG PTTK KRAKÓW & FUNDACJA SYMBIOZA

Ministerstwo
Rozwoju i Technologii

Publikację wydano w ramach dofinansowania zadania publicznego ze środków Ministerstwa Rozwoju, Pracy i Technologii zgodnie z zawartą Umową nr III/27/P/63003/2810/21/DT pomiędzy ww. ministerstwem a Fundacją Symbioza

Kraków – Świdnica
Grudzień 2021

ISBN 978-83-963906-1-5

Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze
Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK
Oficyna Wydawnicza „Wierchy”
31-010 Kraków, ul. Jagiellońska 6
www.cotg.pttk.pl

Spis treści

Wprowadzenie (<i>Andrzej Stasiak</i>)	7
1. Turystyka społeczna – ramy teoretyczne	
1.1. Turystyka społeczna: geneza i istota (<i>Armin Mikos von Rohrscheidt</i>)	13
1.2. Uczestnicy, formy i kierunki rozwoju współczesnej turystyki społecznej (<i>Armin Mikos von Rohrscheidt</i>)	31
1.3. Turystyka społeczna w badaniach naukowych (<i>Karolina Korbiel, Iwona Dominek</i>)	63
2. Ekonomia społeczna w turystyce	
2.1. Gospodarczy wymiar turystyki społecznej (<i>Sylwia Osojca-Kozłowska</i>)	83
2.2. Rola podmiotów ekonomii społecznej jako kreatorów popytu i podaży na rynku turystycznym na wybranych przykładach (<i>Agnieszka Nowak</i>)	115
3. Podróże grup defaworyzowanych	
3.1. Oferta dla seniorów w kontekście turystyki społecznej – istota i zróżnicowanie (<i>Piotr Kociszewski</i>)	135
3.2. Bariery rozwoju turystyki osób niepełnosprawnych na Dolnym Śląsku w świetle wyników badań ankietowych (<i>Katarzyna Trybuś</i>)	165
3.3. Turystyka szkolna klas IV–VIII w opinii nauczycieli – bariery i korzyści (<i>Iwona Dominek, Karolina Korbiel</i>) . . .	181
4. Udostępnianie przestrzeni dla turystyki	
4.1. Szlaki turystyczne jako ważny element infrastruktury służącej uprawianiu turystyki (<i>Jerzy Kapłon</i>)	205
4.2. Wnioski z kontroli NIK na Wschodnim Szlaku Rowerowym Green Velo w kontekście rozwoju turystyki społecznej (<i>Urszula Dziedzic, Andrzej Trojanowski</i>) . . .	233

5. Otoczenie turystyki społecznej

5.1. Związki terroryzmu z ruchem turystycznym – implikacje dla turystyki społecznej (<i>Waldemar Zubrzycki</i>) .	255
5.2. Rola technologii cyfrowych w procesie rozwoju turystyki społecznej (<i>Piotr Zawadzki</i>)	281
5.3. Znaczenie socjoterapii w turystyce zdrowotnej na obszarach wiejskich (<i>Michał Roman, Antoni Roman, Arkadiusz Niedziółka</i>)	295
Spis tabel	316
Spis rysunków	317
Przewodnik dobrych praktyk	319

4.1. Szlaki turystyczne jako ważny element infrastruktury służącej uprawianiu turystyki

WSTĘP

Problematyka budowy i eksploatacji sieci szlaków turystycznych od wielu lat stanowi przedmiot rozmaitych rozważań i opracowań. To istotny element budowy lokalnego produktu turystycznego, który jest podstawą zrównoważonego rozwoju gospodarczego wielu regionów kraju w większości nie mających alternatywnych rozwiązań. Taki pogląd na rolę szlaków turystycznych zaczął kształtować się już w okresie międzywojennym. Pierwotnie, w pierwszych latach udostępniania atrakcyjnych dla turystyki, przeważnie górskich, obszarów, głównym zadaniem powstającej infrastruktury szlakowej było ułatwianie penetracji turystycznej. W późniejszym okresie zaczęto też dostrzegać inne aspekty funkcjonowania sieci tras, np. korzyści związane z ochroną atrakcyjnych przyrodniczo obszarów udostępnianych dla turystów. Niedocenianym, a niezwykle istotnym jest także znaczenie sieci szlaków dla budowy wolontariatu, i to nie tylko pośród członków Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, ale i w szeroko pojętych gremiach zainteresowanych rozwojem turystyki społecznej.

BUDOWA SZLAKÓW TURYSTYCZNYCH ISTOTNYM KOMPONENTEM FUNKCJONOWANIA ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH NA ZIEMIACH POLSKICH NA PRZYKŁADZIE POLSKIEGO TOWARZYSTWA TATRZAŃSKIEGO I POLSKIEGO TOWARZYSTWA TURYSTYCZNO-KRAJOZNAWCZEGO

Od prawie 150 lat na ziemiach polskich rozwijana jest w sposób zorganizowany turystyka, którą dzisiaj nazywalibyśmy aktywną. Powstałe w 1873 r. Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie, wkrótce jako

* ORCID: 0000-0002-4809-9148, Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK, e-mail: jerzy.kaplon@cotg.pttk.pl

Towarzystwo Tatrzańskie (TT), rozpoczęło działania zmierzające do ułatwienia uprawiania turystyki w Tatrach oraz w równie atrakcyjnych Karpatach Wschodnich. W pierwszych latach funkcjonowania, oprócz rozpoczętej promocji gór i góralszczyzny, udostępniano doliny tatrzańskie poprzez budowę ścieżek prowadzących w głąb Tatr. Wkrótce pojawiły się na nich drogowskazy ułatwiające zorientowanie się w kierunkach i celach marszu, w dalszej kolejności zostały one oznakowane. Przyczyniło się to do intensyfikacji ruchu turystycznego. Idea wytyczenia szlaku który, umożliwia bezpieczne uprawianie turystyki, była pomysłem genialnym, sprawdzającym się do dzisiaj.

Witając Szanownych Panów, mam zaszczyt zagaić pierwsze walne posiedzenie Członków Towarzystwa Tatrzańskiego. Widząc po większej części w rękach szanownych panów statut naszego Towarzystwa, określający cel tegoż, sędzę, że jest on znany Szanownemu zgromadzeniu. Cel ten da się określić dwoma słowami: pożytek i przyjemność [...]. Przyjemność w rozszerzaniu wśród naszej społeczności zamięłowania do alpejskiej przyrody, **w ułatwianiu przystępu do rdzenia gór podróżnikom w Tatry**, w ulepszeniu komunikacji w wytworzeniu możebnych wygod, bez których góry nasze, mimo swego uroku, wielu odstręczać nie przestaną (Rey, 1876, s. 7).

Takie słowa wypowiedział 10 maja 1874 r. na pierwszym Walnym Zgromadzeniu Towarzystwa Tatrzańskiego jego prezes hrabia Mieczysław Rey. Według pierwszego statutu uchwalonego 31 grudnia 1873 r.

Celem Towarzystwa jest Karpaty a osobliwie centralne Tatry o ile siły i fundusze jego wystarczą będą: [...] b) otwierać i ułatwiać zwykłym turystom i udającym się w Tatry w celach artystycznych specjalistom przystępu do zajmujących i uczęszczanych miejsc tudzież do odszukać się jeszcze mających nowych wido-
ków (*Statut Galicyjskiego Towarzystwa Tatrzańskiego...*, 1873, s. 1).

Sprawy udostępnienia gór i budowy ścieżek turystycznych miały swoje miejsce w kolejnych wersjach statutów uchwalanych w czasie istnienia Polskiego (po I wojnie światowej) Towarzystwa Tatrzańskiego. Zmianę podejścia do problemu znakowania szlaków górskich i budowy ścieżek zaprezentowano także w statucie, którego treść długo dyskutowano w Towarzystwie od początku XX w. Stało się tak z powodu starań oddziałów TT o uzyskanie większej samodzielności.

Statut uchwalony 19 czerwca 1911 r. rozdzielił tereny gospodarowania w górach, a więc i budowy schronisk i ścieżek turystycznych oraz ich znakowania pomiędzy oddziały terenowe Towarzystwa (*Statut Towarzystwa Tatrzańskiego...*, 1911, s. 4) W ten sposób ustalono administratorów szlaków na powierzonych im obszarach gospodarki turystycznej. W tym czasie pojawiły się pierwsze dotacje ze środków publicznych na prowadzenie prac znakarskich. Kierowało je na ten

cel Namiestnictwo we Lwowie, a więc były to środki zaborcy, monarchii austro-węgierskiej. Decentralizacja Towarzystwa przyczyniła się do wzrostu aktywności terenowych działaczy i doprowadziła m.in. do znaczącego postępu w zagospodarowaniu rozległych obszarów górskich.

W dniu 10 grudnia 1922 r. uchwalono kolejny statut Towarzystwa, które zmieniło nazwę na Polskie Towarzystwo Tatrzańskie (PTT), a jego samodzielnie rejestrujące się oddziały uzyskały dalsze uniezależnienie się od centrali (*Statut Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego*, 1924). W tym i w kolejnych statutach PTT sprawy znakowania szlaków miały swoje odpowiednie miejsce. Powstałe w 1950 r. Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze w pierwszym statucie wśród podstawowych zadań, jakie winno realizować ujętych w treści § 7, ust. h wskazało „znakowanie i konserwację szlaków i dróg turystycznych na terenach górskich i nizinnych” (*Statut Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego*, r. 1950, s. 3) W treści aktualnie obowiązującego statutu zapis dotyczący prowadzenia działalności związanej ze znakowaniem szlaków turystycznych zawarty jest w precyzyjnym celu statutowe Stowarzyszenia art. 9, ust. 2, pkt 5: „wytycza i znakuje szlaki turystyczne, konserwuje ich oznakowanie oraz prowadzi ich ewidencję” (*Statut Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego*, 2019, s. 10).

Do końca XX stulecia problematyka utrzymywania sieci szlaków turystycznych nie przebiegała się do świadomości społecznej. Nie mając (jak zresztą i w poprzednim okresie) monopolu na znakowanie szlaków turystycznych, PTTK nadal było podstawowym operatorem sieci szlaków. W wyniku pozyskiwania środków finansowych (bądź samorządowych, bądź mających swe źródła w Unii Europejskiej) przez powstające licznie podmioty zajmujące się promowaniem turystyki rozpoczął się intensywny i niekontrolowany rozwój szlaków turystycznych. W efekcie konieczne było podjęcie działań zmierzających do uporządkowania tej sytuacji.

W 2007 r., kiedy w PTTK obchodzono Rok Szlaków Turystycznych, zorganizowano konferencję pt. *Szlaki turystyczne a przestrzeń turystyczna*. Dyskusja na temat rozwiązań w sprawach znakowanych szlaków turystycznych przeprowadzona została też na seminarium pt. *Transformacje prawa turystycznego*, zorganizowanym w czerwcu 2009 r. przez Zakład Prawa i Organizacji Turystyki Instytutu Turystyki Akademii Wychowania Fizycznego w Krakowie.

Problem znakowania szlaków turystycznych podejmowany był również przez parlamentarzystów. Znalazł odzwierciedlenie m.in.

w wystąpieniach posłów na Sejm RP: Barbary Bubuli w dniu 29 marca 2007 r. (interpelacja nr 2541) i Stanisława Ożoga w dniu 13 kwietnia 2010 r. (interpelacja nr 15542). W treści tej pierwszej, prócz problematyki ujednolicenia i wprowadzenia zasad oznakowania szlaków turystycznych pojawia się propozycja powierzenia koordynacji prowadzenia szlaków turystycznych PTTK (Zapytanie, 2007). W odpowiedzi na drugą interpelację minister Adam Giersz potwierdził konieczność powstania takiego aktu prawnego (Odpowiedź, 2010). Próby jego stworzenia podejmowali prawnicy i przedstawiciele świata nauki specjalizujący się w zagadnieniach związanych z turystyką (m.in. adwokat Jan Długopolski z Krakowa, prof. dr Jerzy Gospodarek z Wyższej Szkoły Turystyki i Hotelarstwa w Warszawie, dr Piotr Kostański z Uniwersytetu Jagiellońskiego, dr Krzysztof Kołodziejczyk z Uniwersytetu Wrocławskiego, dr Wojciech Robaczyński z Uniwersytetu Łódzkiego, dr Dominik Wolski z Wyższej Szkoły Handlowej w Katowicach).

Utrzymanie sieci szlaków turystycznych PTTK obejmującej najbardziej atrakcyjne regiony naszego kraju realizowane jest przez oddziały terenowe Towarzystwa. Ten system, oparty na ponad stuletnim doświadczeniu daje gwarancję ciągłości starań o ich stan techniczny. Problemem podstawowym, który powoduje, że sieć szlaków stworzonych i nadzorowanych przez PTTK wymaga pilnych prac konserwatorskich jest brak stabilnego systemu finansowania.

Na szczeblu krajowym PTTK może uczestniczyć wyłącznie w konkursach grantowych ogłaszanych przez kolejne resorty, które zarządzają turystyką. W tym przypadku konieczny jest jednak także własny wkład finansowy, którym beneficjent dotacji winien dofinansowywać realizowane zadania. I choć adresatem tych działań jest społeczeństwo, corocznie Stowarzyszenie wspiera polskie szlaki turystyczne, wydając na zadania związane z ich odnową znaczące kwoty. W latach 2020 i 2021 wydatki PTTK na te zadania wyniosły 356 981,50 zł¹ (nie licząc wolontariatu i kosztów pracy zajmujących się szlakami turystycznymi pracowników Biura ZG PTTK i Centralnego Ośrodka Turystyki Górskiej PTTK oraz ponoszonych przez oddziały Towarzystwa). Przez ostatnich kilka lat poziom dofinansowania otrzymywany z funduszy centralnych sięga 70–80% sygnalizowanych potrzeb, przy czym decyzje o przyznaniu środków i podpisywanie umów przesunięte w czasie z przyczyn proceduralnych, powodują, że niejednokrotnie podjęcie prac znakarskich możliwe jest dopiero w czerwcu, gdy tak naprawdę powinny być już zakończone. Gdyby nie aktywność członków PTTK i życzliwość

¹ Budżet PTTK na rok 2020, Budżet PTTK na rok 2021 (w zbiorach autora).

instytucji samorządowych na różnym szczeblu, budowana przez wiele lat sieć szlaków turystycznych ulegałaby nieuchronnej degradacji.

Dodatkowym problemem jest też mnogość rozmaitych inicjatyw. W przestrzeni turystycznej pojawiają się nowe szlaki, często oznakowane w nieczytelny sposób. Niektóre z nich nie istnieją już po kilku latach od wyznakowania. O wielu z nich, za wyjątkiem twórców, nikt nie wie. Łatwiej i bardziej populistycznie jest bowiem wyznakować nowy szlak, trudniej stworzyć plan systematycznych działań związanych z utrzymaniem istniejącej sieci. Często nie mając recepty na promocję atrakcji turystycznych regionu, tworzy się ich zbiór pod wspólną nazwą, dodając myślący tytuł „szlak”.

PTTK – jedyna instytucja, która zabiega o utrzymanie ogólnopolskiej sieci szlaków turystycznych – wielokrotnie zwracało się do przedstawicieli administracji państwowej z propozycjami podjęcia działań zmierzających do kompleksowych rozwiązań, których celem byłoby ustabilizowanie źródeł finansowania sieci szlaków turystycznych oraz nadzoru nad jej funkcjonowaniem. Jak dotychczas bezskutecznie.

W celu podjęcia dyskusji na temat zachowania istniejącej sieci szlaków organizowano szereg spotkań i seminariów. 14 kwietnia 2004 r. Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK, we współpracy z TOPR i GOPR, zorganizował seminarium pt. *Czy nasze dzieci muszą ginąć w górach? – problemy bezpieczeństwa i profilaktyki w turystyce górskiej*. W jego trakcie podkreślono rolę szlaków górskich w kształtowaniu bezpiecznego ruchu turystycznego w górach. Po seminarium ukazała się publikacja pt. *Bezpieczeństwo i profilaktyka w turystyce górskiej*, zawierająca m.in. dwa artykuły poruszające problematykę bezpieczeństwa w poruszaniu się na szlakach turystycznych w górach (Biedrzycki, 2004; Matuszczyk, 2004).

PRZYKŁADY DZIAŁAŃ ZWIĄZANYCH Z BUDOWĄ I STANDARYZACJĄ SIECI SZLAKÓW TURYSTYCZNYCH PODEJMOWANYCH PRZEZ ADMINISTRACJĘ RZĄDOWĄ

W 1931 r., w uznaniu roli PTT w budowie systemu szlaków turystycznych, Ministerstwo Robót Publicznych, w którego kompetencjach były też sprawy związane z turystyką, powierzyło temu stowarzyszeniu nadzór nad całą gospodarką turystyczną w Karpatach Polskich. Odtąd wszystkie organizacje turystyczne musiały uzgadniać swoje działania w tym zakresie właśnie z PTT (Pismo, 1931).

Problematyka odpowiedzialności za stan szlaków turystycznych i nadzór nad ich utrzymaniem był dostrzegany już w okresie

międzywojennym. 29 czerwca 1933 r. w Warszawie odbyło się spotkanie odpowiedzialnych za sprawy związane z turystyką przedstawicieli ministerstw: Ministerstwa Spraw Wojskowych, Ministerstwa Opieki Społecznej, Ministerstwa Rolnictwa, Ministerstwa Komunikacji, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a także takich instytucji, jak: Państwowa Rada Ochrony Przyrody, Komenda Głównej Straży Granicznej czy urzędy administracji województw położonych w górach. Ponadto w spotkaniu wzięli udział przedstawiciele stowarzyszeń reprezentujący: Polskie Towarzystwo Tatrzańskie, Polski Związek Narciarski, Związek Harcerstwa Polskiego, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Polski Związek Kajakowy, Przemyskie Towarzystwo Narciarzy oraz Akademicki Związek Sportowy. Tematyką spotkania było określenie kierunków rozwoju turystyki w regionach górskich, a także dokonanie podziału terenów działania w górach między oddziały PTT. Zasady podziału Karpat między instytucje prowadzące działania związane z zagospodarowaniem obszarów górskich zaproponowano tak, aby każda z nich objęła określony teren do realizacji prac znakarskich. Poruszono też problem ustawowej ochrony szlaków turystycznych (Stanisław Osiecki reprezentujący Polski Związek Towarzystw Turystycznych oraz Mieczysław Orłowicz reprezentujący Ministerstwo Komunikacji).

Podjęte uchwały związane ze znakowaniem szlaków turystycznych nakazywały:

- podzielić obszary zagospodarowania gór w ramach porozumienia między Polskim Towarzystwem Tatrzańskim a Polskim Związkiem Narciarskim,
- ujednolicić zasady znakowania szlaków turystycznych i uzyskać dla nich ochronę prawną, tak jak i dla innych urządzeń turystycznych (*Protokół z Konferencji Turystycznej...*, 1933).

Wkrótce stosowane przez PTT zasady znakowania szlaków zostały ujęte w standardy, które w 1935 r. zostały wprowadzone przez Ministerstwo Komunikacji jako obowiązujące w całej Polsce. Zostały one oficjalnie przyjęte podczas II Zjazdu w Sprawach Gospodarki Turystycznej, który odbył się w Wiśle 10–11 maja 1935 r. W wyniku podjętych ustaleń Ministerstwo Komunikacji wydało w 1935 r., jako odbitkę z protokołu zjazdu, specjalną broszurę (*Prowadzenie i znakowanie szlaków turystycznych w Karpatach...*, 1935).

Dzięki temu posunięciu ujednolicono system znakowania szlaków turystycznych oraz uzyskano koordynatora wszelkich działań w górach. Rozpoczął się intensywny rozwój sieci szlaków i schronisk,

przerwany dopiero wybuchem II wojny światowej. Powstała w tym okresie sieć szlaków w górach jest podstawą istniejącej do dzisiaj.

Po II wojnie światowej Ministerstwo Komunikacji zatwierdziło *Instrukcję znakowania i prowadzenia szlaków turystycznych w Polsce* (1947), przygotowaną przez PTT jako powszechnie obowiązującą. W tym czasie rozpoczęto rozbudowę sieci szlaków nizinnych pieszych. W kolejnych dekadach pojawiły się również znakowane trasy umożliwiające uprawianie innych rodzajów turystyki: szlaki rowerowe, konne, wodne, a także – zwłaszcza w XXI w. – szlaki tematyczne (choć ich tworzenie już w okresie międzywojennym proponował S. Leszczycki, 1935).

W XXI w. tematyka szlaków została podjęta przez administrację państwową m.in. podczas zorganizowanych przez Departament Turystyki Ministerstwa Gospodarki konferencji: *Ogólnopolskiego Forum ds. Szlaków Turystycznych* (listopad 2002 r.) oraz *Ogólnopolskiej konferencji związanej z turystycznym planowaniem przestrzeni, zwłaszcza tworzeniem i funkcjonowaniem szlaków turystycznych* (listopad 2006 r.). W dniu 26 września 2008 r. Rada Ministrów przyjęła dokument pt. *Kierunki rozwoju turystyki do 2015 r.* W treści rozdziału III wśród zadań, które obowiązane jest prowadzić Ministerstwo Sportu i Turystyki pojawiło się finansowane z budżetu państwa w ramach zagospodarowania turystycznego kraju „wspieranie, wytyczanie i konserwacja szlaków turystycznych” (*Kierunki rozwoju turystyki...*, 2008, s. 37).

W połowie 2009 r. w Ministerstwie Sportu i Turystyki powołano Grupę Roboczą ds. Bezpieczeństwa Turystów na podstawie ustaleń Międzyresortowego Zespołu ds. Koordynacji Zadań Rządu zawartych w *Kierunkach rozwoju turystyki do 2015 r.*, w skład której weszli także przedstawiciele PTTK. Grupa ta przedstawiła oczekiwania w stosunku do regulacji prawnej związanej ze szlakami turystycznymi. Na bazie tej dyskusji pojawił się dokument sformułowany w Departamencie Turystyki Ministerstwa Sportu i Turystyki, który zawierał wstępne założenia prac legislacyjnych zmierzających do uregulowania systemu szlaków turystycznych w Polsce. Pierwsza wstępna wersja projektu *Założeń do projektu ustawy o szlakach turystycznych* z dnia 30 listopada 2009 r. została zaprezentowana i omówiona na posiedzeniu międzyresortowego Zespołu ds. realizacji zadań określonych w *Kierunkach rozwoju turystyki do 2015 r.* w dniu 9 grudnia 2009 r. Po uwzględnieniu uwag członków zespołu przygotowano poprawioną wersję dokumentu noszącą datę 8 lutego 2010 r. Efektem tych działań były *Założenia do projektu ustawy o szlakach turystycznych* autorstwa dr. Wojciecha Robaczyńskiego, które zostały opublikowane

przez Departament Turystyki Ministerstwa Sportu i Turystyki w lutym 2010 r. Istotnym było już samo podjęcie tego tematu, niezwykle ważnego w czasie, kiedy rozwój turystyki aktywnej stanowi szansę dla wielu regionów nie mających koncepcji innych kierunków rozwoju gospodarczego. Szczególnie należy docenić: próbę zdefiniowania pojęcia „szlak turystyczny”, określenia zasad jego kwalifikacji, a także ustalenia zasad prowadzenia gospodarki szlakami turystycznymi.

Warto jednak na tym przykładzie dokonać analizy zagrożeń, jakie napotykamy przy okazji prób regulacji prawnych szeroko pojętej problematyki szlaków turystycznych. Należą do nich m.in.:

- Zaproponowany podział odpowiedzialności za stan techniczny sieci szlaków między gminy doprowadziłby w krótkim czasie do ich degradacji. Szlaki gminne to niewielki procent ogólnej liczby szlaków, a gminy nie posiadają doświadczenia w ich budowie i eksploatacji. Autor opracowania postulował wprowadzenie dodatkowych gestorów lub instytucji uzgadniających czy realizujących różnorodne działania w zakresie znakowania szlaków (gminy, parki narodowe, parki krajobrazowe, starostwa, urzędy marszałkowskie, regionalne dyrekcje ochrony środowiska, operatorzy). Doprowadziłoby to do powszechnego zamieszania. Może posłużmy się tu przykładem dróg publicznych. Czy wyobrażamy sobie, aby gminy opiekowały się wydzielonymi odcinkami np. autostrad, dróg krajowych czy wojewódzkich – a przecież przechodzą one przez ich terytorium. Każdy, kto jechał drogami gminnymi, spotkał się z nagłą zmianą stanu nawierzchni na granicy gmin. Trudno jest gminom porozumieć się w sprawach gospodarki odpadami, budowy sieci wodnej i kanalizacyjnej czy przy budowie oczyszczalni ścieków. Jeśli tak ważne dla społeczeństwa zagadnienia są tak różnie realizowane, to zadania mające dla gmin charakter niekoniecznie priorytetowy, bez zapewnienia dodatkowych środków finansowych na ich realizację z pewnością nie będą wykonywane lepiej.
- Propozycja wydzielenia gruntu pod trasę szlaku. Jeśli przyznano by jednostce samorządu terytorialnego ograniczone prawo rzeczowe eksploatacji danego terenu, to spowodowałoby to konieczność prowadzenia i innych działań na tym obszarze, np. gospodarki leśnej, rozwiązywania problemów wynikających z wymogów stawianych przez prawo budowlane (przepusty wodne, mostki, odwodnienia itp.) i wodne. Takie wydzielenie, wprowadzone ustawowo, spowodowałoby opór

dotychczasowych właścicieli gruntu, przez który przebiega szlak, bowiem umniejszyłoby jego wartość poprzez trwałe wpisanie określonej służebności lub przeniesienia własności (choćby z odszkodowaniem). Jeśli założymy wcale nie wygórowaną długość 150 000 km szlaków turystycznych w Polsce, przyjmiemy ich minimalną szerokość na 3 m, to otrzymamy sieć nieruchomości gruntowych o powierzchni sumarycznej 45000 ha rozciągniętą na obszarze całego kraju. Przy takim rozwiązaniu, w wyniku braku dojścia do porozumienia z niektórymi spośród właścicieli gruntu na trasie szlaku i jego zaniku na części przebiegu, utracilibyśmy podstawową zaletę sieci szlaków – jej ciągłość. Nie należy zapominać, że szlak turystyczny to zaledwie propozycja określonej trasy realizacji wycieczki i poza obszarami chronionymi nie ma obowiązku prowadzenia wycieczek jego trasą – nie ma więc potrzeby tak radykalnego sankcjonowania jego przebiegu. Przecież często dochodzi do zmian tras szlaków spowodowanych różnorodnymi przemianami w terenie – i co w takim przypadku? Wprowadzenie uregulowań prawnych powinno ograniczyć się wyłącznie do usankcjonowania przebiegu szlaku w terenie i możliwości jego przejścia wyznakowaną ścieżką oraz ochrony znakowania.

- W ślad za koniecznością wydatkowania znacznych środków finansowych na utrzymanie szlaków, autor przewiduje możliwość odpłatnego udostępniania szlaku. Może to jednak doprowadzić do nieprzewidzianych konsekwencji. Jeśli można pobierać opłatę za przejście szlakiem, to zaraz pojawi się chęć zarobkowania na tym, że szlak przebiega przez określone terytorium ze szkodą dla jego dostępności. Niedawne, z wiosny 2021 r., przykłady ograniczenia dostępu do Gubałówki i pobieranie opłaty za przejście z Zakopanego szlakami turystycznymi uzgodnionymi co do przebiegu i wytyczonymi przed II wojną światową, dowodzą słuszności tego spostrzeżenia.
- Traktowanie w jednakowy sposób szlaków turystycznych służących do uprawiania różnorodnych form turystyki z komercyjnie udostępnianymi terenami do uprawiania narciarstwa zjazdowego lub biegowego spowoduje tak znaczącą komplikację w koniecznych regulacjach prawnych, że zagrazi ona funkcjonowaniu tych pierwszych. Nie można zrównywać terenów przeznaczonych na komercyjną działalność narciarską (nazywanych w opracowaniu szlakami narciarskimi)

z udostępnianymi nieodpłatnie całemu społeczeństwu szlakami turystycznymi.

- Postawiona w proponowanym dokumencie teza, że obowiązek zachowania bezpieczeństwa na szlaku ciążyłby na operatorze szlaku w odniesieniu do niekomercyjnych szlaków turystycznych jest trudna do przyjęcia. Na czym ten obowiązek miałby polegać i jaki byłby jego zakres? Czy doznanie urazu przez turystę z powodu złego stanu technicznego podłoża, po którym wiedzie szlak, stanowiłoby podstawę do wystąpienia o odszkodowanie? Co oznacza w przypadku wędrowania szlakami turystycznymi ewentualny zły stan podłoża? Jakimi kryteriami należałoby się kierować dopuszczając do wyznakowania szlaku turystycznego ścieżkę? Nawet przy próbach asekuracji ubezpieczeniem, koszt takiego systemu byłby z pewnością trudnym do określenia i uniesienia. Jakie byłoby źródło środków do finansowania takiego ubezpieczenia? Zapis powinien być klarowny – ewentualny operator powinien być odpowiedzialny za błędy zaniechania lub złego działania związanego z oznakowaniem szlaku. Korzystanie z sieci szlaków niekomercyjnych powinno być realizowane na zasadach osobistej odpowiedzialności.

Prowadząc rozważania w określonym powyżej kierunku należy także wziąć pod uwagę:

- koszty regulacji prawnych związanych z przejęciem obszarów, przez które przebiegają szlaki turystyczne,
- koszty utrzymywania ścieżek w odpowiednim stanie technicznym, co do którego zakres prac trudny byłby do ustalenia,
- koszty rozrostu administracji na różnych jej szczeblach – i trudno tu poważnie traktować propozycję pozyskiwania przez gminy dodatkowego wynagrodzenia za przekazywanie informacji o szlakach turystycznych. Wiedza ta, będąca w posiadaniu administracji samorządowej, powinna bowiem być udostępniania nieodpłatnie. Złożenie ciężaru prowadzenia tak skomplikowanej i kosztownej gospodarki szlakami na gminy doprowadzi albo do znacznego ograniczenia sieci szlaków poprzez ich likwidację albo do ustanowienia odpłatności za wejście na szlak lub jego część (kuriozalną będzie sytuacja, gdy szlak przebiegający przez obszar kilkunastu gmin nie zostanie przez kilka z nich odnowiony, nieuregulowany lub na jakimś obszarze udostępniony jedynie odpłatnie),

- koszty budowy systemów informacyjnych w gminach i urzędach marszałkowskich – trudno sobie wyobrazić rozdrobniony system informacyjny o szlakach mających swoją sieć i ciągłość na obszarze nawet kilkuset kilometrów. Będzie on niespójny lub wielokrotnie powielony. Jego stała aktualizacja będzie niezwykle kosztowna i mało mobilna,
- koszty społeczne związane z zanikiem sieci szlaków turystycznych. Szlak turystyczny to nie tylko możliwość uprawiania turystyki aktywnej. To także możliwość budowy regionalnego produktu turystycznego, to ochrona przyrody związana z koncentracją ruchu turystycznego, to wreszcie bezpieczeństwo wędrujących turystów. Pojawiająca się propozycja przekazania wszelkich informacji dotyczących wyznakowanych szlaków bez prawnego usankcjonowania roli twórcy szlaku, który niejednokrotnie przez ponad sto lat zabiegał o jego stan techniczny wraz z narzuconym obowiązkiem kasacji szlaków w ciągu 2 lat, o ile nie został przekazany, jest dla trudna do akceptacji. Przecież sieć ta powstała znacznym nakładem pracy społecznej, często ze środków finansowych stowarzyszenia i służy społeczeństwu. Jest wynikiem nie tylko pracy fizycznej związanej ze znakowaniem, ale także koncepcyjnej, mającej na celu wybór bezpiecznej trasy szlaku najbardziej atrakcyjnym terenem. Wyobraźmy sobie, że nie chcąc dopuścić do degradacji sieci szlaków turystycznych instytucja, która wyznakowała ich kilkadziesiąt tysięcy kilometrów, skasuje je w majestacie prawa. Stracimy sieć szlaków turystycznych wiodących w najbardziej atrakcyjne miejsca naszej Ojczyzny. W wyniku objęcia tych terenów ochroną prawną lub przy zmianie właściciela gruntu, przez który przechodzą, sieć ta byłaby nie do odtworzenia.

W maju 2010 r. pojawił się kolejny projekt *Założeń do projektu ustawy o szlakach turystycznych* autoryzowany przez Departament Turystyki Ministerstwa Sportu i Turystyki zawierający pewne zmiany w stosunku do opisanego powyżej, w tym np. sankcje za niezlikwidowanie szlaku, gdyby nie został on w odpowiedni i ustalony sposób przekazany nowemu zarządcy.

Do szeroko ujętej problematyki prawnej budowy i utrzymania sieci szlaków turystycznych w swoich opracowaniach odnosi się wielu zajmujących się tym zagadnieniem badaczy, m.in. W. Robaczyński (2014).

Problematyka bezpieczeństwa ruchu turystycznego na szlakach górskich była przedmiotem kontroli Najwyższej Izby Kontroli zrealizowanej w 2014 r. W wyniku przeprowadzonych działań NIK przyjął stanowisko, że konieczne jest jednoznaczne uregulowanie zagadnień związanych z odpowiedzialnością i finansowaniem utrzymania szlaków turystycznych (NIK, 2014).

Warto zaznaczyć, że minister sportu i turystyki chcąc doprowadzić do kontynuacji dyskusji na temat sieci szlaków turystycznych powołał 13 grudnia 2018 r. Zespół ds. opracowania regulacji prawnych dotyczących szlaków turystycznych w Polsce (Zarządzenie, 2018). Zespół ten jednak od 2020 r., po włączeniu Departamentu Turystyki w struktury Ministerstwa Rozwoju, Pracy i Technologii, nie prowadzi aktywnej działalności.

Podsumowując tę część rozważań należy stwierdzić, że znakowanie i utrzymanie szlaków turystycznych było od zarania ich funkcjonowania troską administracji rządowej i samorządowej na różnych jej szczeblach. **Budowa sieci szlaków turystycznych jest zatem owocem wytężonej aktywności obywatelskiej, można użyć sformułowania, niezbyt popularnego dzisiaj ze względu na liczne nadużycia w minionych latach – pracy społecznej wspieranej przez administrację rządową.**

PROBLEMATYKA FUNKCJONOWANIA SIECI SZLAKÓW TURYSTYCZNYCH – PRÓBA DIAGNOZY STANU

Z biegiem lat sieć szlaków (oprócz swego podstawowego zadania, jakim jest ułatwianie uprawiania turystyki) zaczęła wpływać na rozwój aktywności turystycznej i gospodarczej w regionach, spełniając wiele nowych i ważnych społecznie funkcji. Warto je w tym miejscu wymienić.

Szlaki turystyczne to:

- dobro ogólnonarodowe, niekosztowna propozycja aktywności fizycznej o zróżnicowanym stopniu trudności, dobranej do możliwości finansowych i zdrowotnych uczestników,
- udostępnienie i stwarzanie możliwości zwiedzania przez wszystkich turystów obszarów atrakcyjnych turystycznie, także obszarów chronionych,
- bezpieczeństwo ruchu turystycznego realizowanego bez konieczności korzystania z kosztownych usług przewodnickich,
- podstawa tworzenia lokalnego i krajowego produktu turystycznego jako ważna część składowa infrastruktury turystycznej nieuciągliwej dla środowiska naturalnego i o relatywnie niskich

nakładach inwestycyjnych, a także istotny komponent zrównoważonego rozwoju gospodarczego, zwłaszcza na obszarach cennych przyrodniczo i krajobrazowo,

- promocja najbardziej atrakcyjnych regionów kraju, możliwość edukacji w rozmaitych obszarach,
- szansa na integrację obszarów atrakcyjnych turystycznie ponad podziałami administracyjnymi,
- sposób koncentracji ruchu turystycznego, niezwykle korzystny dla środowiska naturalnego, chroniący przed niekontrolowaną penetracją.

Zagadnienie budowy i utrzymania sieci szlaków turystycznych już od wielu lat postrzegane jest jako istotne dla rozwoju turystyki. Jednocześnie ukazywane są problemy, których rozwiązanie zdaje się przekraczać możliwości organów państwa. Co więcej – powraca się do spraw już ustalonych, nie wprowadzając funkcjonujących i sprawdzonych już zasad do aktów legislacyjnych. Przykładem niech będą standardy znakowania szlaków turystycznych.

W Polsce nie ma regulacji prawnych określających zasady gospodarowania siecią szlaków turystycznych. Znakujący szlaki turystyczne nie jest zobowiązany do stosowania jakichkolwiek standardów, nie ma obowiązku prowadzenia niezbędnych prac renowacyjnych na wyznakowanych szlakach. Zdarza się zatem, że nie tylko wyznacza się szlaki według nic nikomu nie mówiącego systemu, ale także, że nikt nie zajmuje się już wyznakowanymi szlakami, nie troszcząc się o ich należyty stan techniczny. Wynika to z prozaicznych przyczyn – pozyskane okazjonalnie środki finansowe nie gwarantują ciągłości eksploatacji, często znika nawet instytucja, która zainicjowała budowę szlaku. Zdezorientowany turysta błądzi, nie znajduje atrakcji turystycznych, do których miał go szlak zaprowadzić. Powoduje to jego zniecierpliwienie, w skrajnych przypadkach może być niebezpieczne dla zdrowia, a nawet i życia.

Szlaki turystyczne w Polsce na ogół są znakowane wg standardów opracowanych przez PTTK, a wynikających z wieloletniej praktyki ich tworzenia i dbania o należyty stan techniczny. Częstkowe regulacje prawne zostały zawarte w rozporządzeniu Rady Ministrów dotyczącym określenia warunków bezpieczeństwa osób przebywających w górach, pływających, kąpiących się i uprawiających sporty wodne (Rozporządzenie, 1997). Rozporządzenie to powstało w oparciu o ustawę o kulturze fizycznej (Ustawa, 1996), w której w art. 54, ust. 1 powierza się bezpieczeństwo osób przebywających w górach

organom administracji państwowej, jednostkom samorządowym oraz dyrekcjom parków narodowych, a także osobom prawnym i fizycznym prowadzącym działalność w zakresie kultury fizycznej. W załączniku nr 2 do Rozporządzenia (1997) pojawiły się standardy znakowania, które w zasadzie odpowiadały regułom przyjętym przez PTTK, a także obowiązek konserwowania znaków nałożony na właściciela terenu lub na osoby fizyczne i prawne prowadzące na nim działalność. Akt ten jednak dzisiaj nie jest obowiązującym – w przyjętej kilka lat później ustawie o bezpieczeństwie i ratownictwie w górach i na zorganizowanych terenach narciarskich (Ustawa, 2011) o szlakach turystycznych – mimo złożonych w tej materii dezyderatów – zapomniano. Z kolei drogi i ścieżki rowerowe znakowane są w naszym kraju w oparciu o regulacje prawne zawarte w prawie o ruchu drogowym (Ustawa, 1997) i wydanych na jego podstawie aktach wykonawczych.

W 2016 r. PTTK złożyło do Departamentu Turystyki Ministerstwa Sportu i Turystyki propozycję *Ustawy o szlakach turystycznych* przygotowaną przez dr. Piotra Cybulę na zlecenie i we współpracy z Centralnym Ośrodkiem Turystyki Górskiej PTTK. W art. 2 tej ustawy pojawiła się propozycja definicji szlaku turystycznego, nieco odmienna od propozycji PTTK zawartej w *Instrukcji znakowania szlaków turystycznych* (2014), ale w tej skrótowej formie dla PTTK akceptowalnej. Według jej zapisów szlak turystyczny to: *oznakowana trasa, przeznaczona i przystosowana do uprawiania określonej formy turystyki, łącząca miejsca, obiekty, walory przyrodniczo-kulturowe, miejscowości lub inne elementy przestrzeni*. W treści propozycji nie ujęto problematyki szlaków kulturowych oraz tematycznych nie mających charakteru liniowego.

Projekt ustawy przewidywał utworzenie Centralnej Ewidencji Szlaków, do której operator szlaku winien za opłatą wnieść informację o jego przebiegu i uzyskać stosowny wpis. Nakładał też określone obowiązki na osoby przebywające na szlaku, głównie w zakresie dotyczącym bezpieczeństwa uprawiania turystyki na szlaku, wprowadzał instytucję operatora odpowiedzialnego za jakość wyznakowanego szlaku, konieczność uzyskania zgody właściciela nieruchomości, przez który wiedzie szlak, na jego przeprowadzenie. W opracowaniu zaproponowano także rozwiązanie problemu finansowania odnawiania sieci szlaków turystycznych. W odniesieniu do szlaków międzynarodowych i krajowych koszty powinny być ponoszone przez ministra właściwego ds. turystyki, w odniesieniu do wojewódzkich i lokalnych – samorząd wojewódzki. Status szlaku byłby nadawany podczas tworzenia Centralnej Ewidencji Szlaków.

Na koniec 2020 r. PTTK posiadało w swojej ewidencji 78108,1 km szlaków turystycznych służących uprawianiu różnych form turystyki. Najwięcej, bo 39 322,1 km stanowią szlaki piesze nizinne, 11 395,2 km z nich ulokowanych jest na terenach górskich, 19 359,8 km liczbą szlaki rowerowe, 3 826,6 km – szlaki konne, 991,3 km – kajakowe, a 1239,3 km służy do uprawiania turystyki narciarskiej². PTTK znakuje szlaki w oparciu o *Instrukcję znakowania szlaków turystycznych* (2014), której aktualna treść została przyjęta uchwałą Prezydium ZG PTTK nr 33A/18/2014 z dnia 7 listopada 2014 r.

W treści rozdziału III przedstawiono definicję szlaku turystycznego:

1. Szlakiem turystycznym jest wytyczona i oznakowana jednolitymi znakami (symbolami) wyposażona w urządzenia i znaki informacyjne trasa wędrówki zapewniająca bezpieczne jej przebycie turystom o przeciętnym poziomie umiejętności i doświadczeniu bez względu na porę roku i poza ekstremalnymi warunkami pogodowymi. Szlak lub jego odcinek może być czasowo zamknięty, jeżeli wymagają tego szczegółowe warunki (np. niekorzystne warunki pogodowe, zagrożenie lawinowe, prace leśne czy czasowa ochrona walorów przyrodniczych). Na terenie Polski wyróżniamy następujące rodzaje szlaków turystycznych wytyczanych przez PTTK: piesze (nizinne i górskie), narciarskie, rowerowe, konne, kajakowe.

2. Każdy rodzaj szlaku posiada własny jednolity system znaków i urządzeń informacyjnych zgodny z niniejszą Instrukcją. Systemy te muszą być komplementarne, ponieważ szlaki różnych rodzajów mogą być prowadzone na wspólnych odcinkach. Szlaki turystyczne tworzą spójną i przejrzystą sieć na terenie kraju i połączone są ze szlakami w państwach sąsiednich. Część szlaków polskich jest elementem międzynarodowej (europejskiej) sieci szlaków. Wszystkie szlaki turystyczne jako podstawowe elementy infrastruktury turystycznej w terenie, systemu bezpieczeństwa turystycznego i informacji turystycznej są ewidencjonowane w PTTK według jednolitych zasad.

3. W terenie istnieją również różnego rodzaju ścieżki spacerowe, dydaktyczne i edukacyjne (np. przyrodnicze, leśne, archeologiczne, historyczne itp.), które są odmiennie znakowane niż szlaki turystyczne. Istotnym elementem infrastruktury turystycznej w terenie są także szlaki kulturowe (np. Szlak św. Jakuba, Szlak Bursztynowy, Szlak Piastowski itp.), dla oznaczenia których tworzy się indywidualne oznakowanie.

Treść definicji jest oparta o wieloletnie doświadczenia instytucji prowadzącej prace znakarskie, a co równie ważne, odzwierciedla społeczny pogląd na ten temat. Definicja ta wydaje się też najbardziej odpowiednia do stosowania. PTTK w trosce o jednolity wygląd sieci szlaków nie zastrzegło znaku towarowego szlaków turystycznych ani opracowanych procedur ich tworzenia.

² Sprawozdanie zbiorcze ze stanu organizacyjnego oraz działalności programowej PTTK w 2020 r. (w zasobach autora).

W wielu opracowaniach naukowych zajmujących się problematyką szlaków turystycznych pojawiają się próby zdefiniowania tego pojęcia. Według Z. Kruczka (2003, s. 281) szlak turystyczny to:

wytyczona trasa w przestrzeni turystycznej dla potrzeb zwiedzających (nie zawsze oznakowana), prowadząca do najbardziej atrakcyjnych miejsc (obiektów) z zachowaniem szeregu przepisów, w tym m.in. bezpieczeństwa turystów i ochrony środowiska. Szlaki turystyczne można różnicować ze względu na środek transportu (piesze, rowerowe, kajakowe, narciarskie, samochodowe); tematykę (historyczne, kulturowe, przyrodnicze, biograficzne) oraz zasięg (lokalne, regionalne, międzynarodowe, transkontynentalne).

Z kolei J. Styperek podaje nieco skomplikowaną definicję. Jego zdaniem szlak turystyczny to

przestrzenny ciąg turystyczny służący do linearnej penetracji rekreacyjnej inicjującej interaktywne związki pomiędzy turystą a środowiskiem geograficznym, zachodzące w strefie percepcji krajobrazu multisensorycznego (Styperek, 2002, s. 25).

Takie wyjaśnienie pojęcia jest mało przydatne do praktycznego zastosowania.

Analizę pojęcia i rodzajów szlaków turystycznych przeprowadziła M. Miller. Uzyskane przez nią wyniki zostały opublikowane w monografii pt. *Szlaki turystyczne a prawo – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość* (Miller, 2012). Książka została wydana po konferencji zorganizowanej 22 czerwca 2012 r. w Krakowie przez Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK pod patronatem merytorycznym Akademii Wychowania Fizycznego w Krakowie i Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach. Nie przytaczając więcej przykładów prób zdefiniowania szlaków, zwłaszcza kulturowych, odsyłam zainteresowanych do treści pracy M. Miller oraz innych powiązanych z tym zagadnieniem publikacji (Stasiak, Śledzińska, Włodarczyk, 2014; Kołodziejczyk, 2015).

Problem definicji szlaku turystycznego pojawia się także podczas analizy możliwości prawnej ochrony oznakowania szlaku. Zapis w kodeksie wykroczeń (Ustawa, 1971), który w treści art. 85 brzmi:

§ 1. Kto samowolnie ustawia, niszczy, uszkadza, usuwa, włącza lub wyłącza znak, sygnał, urządzenie ostrzegawcze lub zabezpieczające albo zmienia ich położenie, zasłania je lub czyni niewidocznymi, podlega karze aresztu, ograniczenia wolności albo grzywny.

§ 2. Tej samej karze podlega, kto samowolnie niszczy, uszkadza, usuwa lub ustawia znak turystyczny.

§ 3. W razie popełnienia wykroczenia określonego w § 1 lub 2 można orzec obowiązek zapłaty równowartości zniszczonego lub uszkodzonego przedmiotu albo obowiązek przywrócenia do stanu poprzedniego.

stawia przed nami pytanie dotyczące definicji szlaku turystycznego. Wprawdzie chroni potencjalnie jego oznakowanie (realizowane wg nieokreślonych standardów), ale nie jego przebieg i lokalizację w terenie.

Uzgodnienie definicji szlaku turystycznego i infrastruktury informacyjnej, która mu towarzyszy, jest więc rzeczą konieczną. Jeśli bowiem pojawia się inicjatywa dodatkowego oznaczenia ścieżek oznakowanych jako szlaki udostępnione dla turystyki pieszej i stworzenia czegoś, co autorzy ze Stowarzyszenia Region Beskidy nazywają „biegowe szlaki górskie”, to zachodzi pytanie, czy mamy tu istotnie do czynienia ze szlakami, które mogą nosić nazwę turystycznych. Trudno także – wobec braku jednoznacznej definicji szlaku turystycznego – zweryfikować możliwość ujęcia tej propozycji wśród zadań dofinansowanych ze środków budżetu państwa skierowanych na wsparcie sieci szlaków turystycznych. Niezależnie od tego warto jednak zwrócić uwagę na ryzyko, jakie ponosi dysponent lub właściciel nieruchomości udostępniający ścieżki przez nią wiodące dla tak różnorodnych i kolidujących form uprawiania rekreacji ruchowej. Podobne ryzyko ponosi instytucja finansująca ich wyznaczanie nie analizując propozycji ich przebiegu.

W opracowywanych definicjach szlaków turystycznych należy rozważyć ujęcie innego niż dotychczas ich oznakowania. Nie wydaje się bowiem konieczne, wobec coraz powszechniejszego dostępu do nowoczesnych urządzeń mobilnych, utrzymywanie fizycznego oznakowania szlaku turystycznego w terenie (choć np. w przypadku oznakowania szczytowych partii Tatr zapewne jeszcze długo się utrzyma). W niedługim czasie może się okazać, że zostanie ono zastąpione udostępnieniem śladu gpx, możliwego do pobrania z portalu prezentującego sieć szlaków turystycznych na różnorodnych podkładach mapowych. Szlak wgrany do posiadanego przez turystę urządzenia mobilnego umożliwi bezpieczne wędrowanie.

Znakomitym przykładem takiego nowoczesnego rozwiązania może być zrealizowany przez Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK w Krakowie we współpracy z Urzędem Miasta Krakowa szlak *Kraków Kobiet – „Krakowianki”*. Z uwagi na to, że wskazywał lokalizacje związane z wybitnymi mieszkankami Krakowa m.in. w zabytkowych obiektach na terenie Parku Kulturowego Stare Miasto w Krakowie nie było zasadne ani możliwe fizyczne ich oznakowanie. Zamiast tego do portalu *Szlaki turystyczne Małopolski* prowadzonym przez COTG PTTK dodano nowy punktowy szlak tematyczny (Kraków Kobiet, 2021).

Pojawiają się też projekty europejskie obejmujące powierzchnię Polski oraz krajowe, prezentujące sieć szlaków turystycznych na portalach mapowych (np. Mapa turystyczna, 2021) czy podjęte przez PTTK działania związane z budową portali regionalnych, na których prezentowane są szlaki turystyczne i wiedza krajoznawcza (Góry bez granic, 2021; Małopolska, 2021; Mazowsze, 2021). Warto zatem, dywagując na temat standaryzacji oznakowania szlaków turystycznych, podjąć trud analizy nowych możliwości, jakie dają nam nowoczesne technologie oznaczania przebiegu i ewidencji szlaków.

PODSUMOWANIE – PROPOZYCJE DALSZYCH KIERUNKÓW PROCEDOWANIA

Jak przedstawiono od wielu lat problematyka szlaków turystycznych jest badana i przedstawiana w wielu opracowaniach naukowych. Stan faktyczny został w nich zdiagnozowany wieloaspektowo. Przez znacznie dłuższy okres z problematyką tą boryka się administracja rządowa. Jeśli uznamy, że funkcjonowanie sieci szlaków turystycznych jest wartością społecznie korzystną, to spróbujmy zidentyfikować problemy, jakie powinny być rozwiązane przez regulacje prawne w tym zakresie. Najważniejsze z nich to:

- usankcjonowanie i ochrona istniejącej sieci szlaków, np. poprzez zapisy w planach zagospodarowania przestrzennego, w planach urzędzenia lasów lub w specjalnej ewidencji szlaków w miejscach, gdzie takie plany jeszcze nie istnieją, lub przeprowadzenie innej, skutecznej regulacji prawnej. Ten problem jest skutecznie rozwiązany na obszarach chronionych, w szczególności na terenie parków narodowych. Na obszarach prywatnej własności wydaje się być najtrudniejszy do rozwiązania. Znaczącym krokiem w tej materii było porozumienie osiągnięte przez PTTK z Generalną Dyрекcją Lasów Państwowych. Na bazie ogólnego porozumienia podpisanego pomiędzy tymi instytucjami 23 września 2019 r. strony uzgodniły treść porozumienia wzorcowego, które powinny podpisywać nadleśnictwa, zarządzające w imieniu Skarbu Państwa powierzonymi im gruntami i oddziały PTTK – jednostki stowarzyszenia bezpośrednio odpowiedzialne za prowadzenie prac znakarskich. W treści tego dokumentu zostaną ujawnione szlaki wyznakowane przez PTTK na gruntach Skarbu Państwa w zarządzie Lasów Państwowych. Przedstawiono także obowiązki stron: PTTK jako operatora i Lasów Państwowych jako

przedstawiciela właściciela działki, przez którą poprowadzone są szlaki. W treści *Uchwały nr 182/XIX/2021 z dnia 21 października 2021 r.* Prezydium ZG PTTK zatwierdziło treść porozumienia wzorcowego i zobowiązało oddziały PTTK do jego zawierania.

- ochrona nazwy „szlak turystyczny” – terminem tym powinny być nazywane wyłącznie szlaki turystyczne w rozumieniu aktu prawnego ustalającego ich definicję. Stosowanie nazwy szlak turystyczny dla innych propozycji tras wprowadza dezorientację i nie odpowiada oczekiwaniom uczestników ruchu turystycznego.
- ustalenie jednolitego systemu znakowania szlaków obejmującego najnowsze w tej materii osiągnięcia technologiczne,
- inwentaryzacja i optymalizacja sieci szlaków,
- powołanie jednej instytucji odpowiedzialnej za budowę bazy szlaków turystycznych wraz z obowiązkiem jej powiadamiania o podjętych pracach znakarskich,
- zapewnienie stabilnego finansowania istniejącej i zoptymalizowanej sieci szlaków w celu utrzymania ich należytego stanu technicznego, z określeniem źródła w zależności od zasięgu szlaków (gminne, powiatowe, wojewódzkie, ogólnopolskie),
- zapewnienie nieodpłatnego korzystania z sieci szlaków turystycznych ze ściśle określonymi wyjątkami,
- rozróżnienie w unormowaniach prawnych problemów związanych z rzeczywistymi szlakami turystycznymi (także szlakami mającymi charakter punktowy oraz stanowiącymi w istocie promocję określonych walorów turystycznych regionu) a terenami służącymi do uprawiania narciarstwa w postaci tras biegowych i zjazdowych, które mogłyby być udostępniane na zasadach komercyjnych.

Te, tak ważne dla funkcjonowania sieci szlaków ustalenia mogą być zrealizowane w wyniku jednego aktu prawnego – ustawy o szlakach turystycznych. Taką propozycję przedstawił już kilkanaście lat temu J. Gospodarek (2006). Pogląd, że konieczna jest nowa ustawa nie jest jednak powszechny. Odmiennego zdania jest np. D. Wolski, wskazujący na możliwość rozwiązania większości problemów związanych z funkcjonowaniem sieci szlaków za pomocą częściowo znowelizowanych aktualnie obowiązujących aktów prawnych (Wolski, 2012). Podobne stanowisko zajęli uczestnicy zorganizowanego przez Karkonoski Sejmik Osób Niepełnosprawnych, Fundację Symbioza

i Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Kongresu Turystyki Społecznej w Jeleniej Górze (13–14 października 2021 r.). Podczas sesji 1 zatytułowanej *Infrastruktura turystyki dostępnej dla wszystkich* odbyła się dyskusja na temat: *Szlak turystyczny – dobro wspólne. Czy aby na pewno?* Uczestniczący w dyskusji przedstawiciele świata nauki, organizacji pozarządowych, samorządu terytorialnego i środowisk prawniczych wyrazili podobny pogląd do prezentowanego przez dr. D. Wolskiego. Wobec oczywistych trudności związanych z konstrukcją jednego aktu prawnego, który rozwiązałby wszystkie sygnalizowane problemy, należy dokonać analizy istniejących przepisów i stopniowo, po kolei realizować oczekiwania podmiotów zajmujących się szlakami. Niektóre z nich wydają się nietrudne do usunięcia.

Ustalenie jednolitych standardów znakowania może nastąpić poprzez wprowadzenie przez wszelkie instytucje wspierające finansowo działania na szlakach turystycznych wymogów zobowiązujących beneficjentów do stosowania zasad ujętych w *Instrukcji znakowania szlaków turystycznych PTTK* (2014), wedle których jest oznaczonych większość szlaków turystycznych w Polsce. Takie rozwiązania przyjęły już niektóre samorządy, np. w Małopolsce i na Mazowszu.

Działaniem ułatwiającym porządkownie sieci szlaków turystycznych byłoby wsparcie rozpoczętej przez PTTK budowy Centralnej Bazy Szlaków Turystycznych. To nowoczesne narzędzie, do którego dostęp obecnie ma ponad 100 operatorów szlaków turystycznych w Polsce (także spoza oddziałów PTTK). Aktualnie w bazie ujęto ponad 40 000 km szlaków turystycznych. Główną część systemu stanowi mapa, na której odbywa się całość zarządzania siecią szlaków, ich przebiegiem oraz infrastrukturą na nich ułożoną. Całość składa się z wielu elementów o różnorodnej funkcjonalności (tab. 7).

Tak zrealizowany program da szansę budowy jednej zintegrowanej bazy danych na temat szlaków turystycznych w Polsce. Uzyskamy narzędzie służące do zarządzania krajową bazą. PTTK zakłada dopuszczenie do jej użytkowania wszystkich operatorów sieci szlaków, którzy uzupełniając zasoby systemu przyczynią się do jego kompletności. Proponujemy ten dostęp także jednostkom samorządu terytorialnego, których pracownicy uzyskując wgląd w przebieg szlaków turystycznych będą mogli stymulować i wspierać kreowanie lokalnej oferty turystycznej, jak również przedstawicielom administracji rządowej.

Tab. 7. Centralna Baza Szlaków Turystycznych – elementy składowe i ich funkcje

Moduł/składowa	Charakterystyka/funkcjonalność
Moduł użytkowników	Logowanie i rejestracja konta, potwierdzanie konta przez e-mail, system uprawnień, zarządzanie kontami użytkowników dla administratorów
Moduł jednostek	Zarządzanie jednostkami: edycja nazwy, adresu, usuwanie, możliwość założenia nowej jednostki przez użytkownika, możliwość dołączenia do istniejącej jednostki, powiązanie szlaków, węzłów i segmentów z jednostką.
Moduł szlaków	Lista szlaków, zarządzanie szlakami: edycja, dodawanie i usuwanie, zarządzania kolorami i rodzajami szlaków (np. pieszy, rowerowy np.), wyświetlanie przebiegu wybranego szlaku na mapie, wyświetlanie podstawowych informacji o szlaku (ID, nazwa, punkty końcowe, symbol szlaku, kolor, typ), możliwość przypisania jednostki do szlaku, wykrywanie punktów
Moduł szlaków	końcowych, wyświetlanie kierunku odcinka przypisanego do szlaku za pomocą strzałek na mapie, możliwość pokazywania i ukrywania listy szlaków, możliwość wyszukiwania /filtrowania szlaków po nazwie, kolorze, typie.
Mapa	Pełnoekranowa mapa, która umożliwia zarządzanie infrastrukturą i szlakami na jednym ekranie, panel boczny zawiera kontekstowe informacje, które dostosowują się do aktualnego stanu mapy, np. zawierają zaznaczone odcinki szlaków, węzły, szlaki, umożliwiają wykonanie akcji na szlakach, co ma bezpośredni efekt na mapie. System działa wyświetlając tysiące szlaków jednocześnie w skali całego kraju.
Wyświetlanie	Wyświetlanie na mapie nieograniczonej liczby szlaków, równoległych przebiegów szlaków przez wspólne odcinki, wyświetlanie węzłów łączących odcinki, możliwość zaznaczenia dowolnego segmentu lub węzła, wyświetlanie podkładów mapowych z geoportalu: ortofotomapa, mapa topograficzna, rzeźba terenu.
Węzły	Rozróżnienie na mapie różnego typu węzłów (bez nazwy, terenowe, stanowiskowe), możliwość edycji węzłów (zmiana typu, nadanie nazwy), usuwanie węzłów. Węzły są przypisywane do szlaków przez referencję, co oznacza, że jeśli zmodyfikujemy dany węzeł np. zmienimy nazwę, to wszystkie powiązane szlaki automatycznie się zaktualizują.

Źródło: opracowanie własne.

Jedna baza i jedno narzędzie do promocji szlaków w różnych regionach kraju spowoduje nie tylko obniżenie kosztów jej funkcjonowania, ale przełoży się na ułatwienia w udostępnianiu turystom informacji wg ujednoliconych systemów prezentacji. Przykładem takiej

synergii mogą być platformy zbudowane przez PTTK ze wsparciem środków Unii Europejskiej. Pierwsza z nich to portal „Szlaki turystyczne Małopolski” (Małopolska, 2021), do którego we współpracy z Małopolską Organizacją Turystyczną wprowadzono Małopolski Szlak Architektury Drewnianej (MSAD, 2021), a we współpracy z Urzędem Miasta Krakowa szlak tematyczny ukazujący sławne kobiety mające związek z Krakowem (Kraków Kobiet, 2021). Szlaki tematyczne wzbogacają zasoby bazy, a powiązane z siecią szlaków turystycznych regionu są dodatkową ofertą dla turystów zwiedzających Małopolskę. Kolejną platformą regionalną tego typu jest portal „Szlaki turystyczne Mazowsza” (Mazowsze, 2021), zrealizowany przez PTTK również ze wsparciem środków unijnych oraz portal „Góry bez granic”, zrealizowany przez PTTK w ramach programu Interreg Polska – Słowacja ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego. Aktualizacje i unowocześnianie tych trzech portali są finansowane przez samorządy województw, których obszary promują. Do końca 2021 r. dzięki współpracy PTTK z samorządem województwa świętokrzyskiego (i z jego wsparciem finansowym) ma powstać kolejny portal „Szlaki turystyczne Świętokrzyskiego”.

W ramach istniejących ram prawnych możliwe jest również zapewnienie finansowania istniejącej i zweryfikowanej sieci szlaków turystycznych. Ustawa o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Ustawa, 2003) określa sferę zadań publicznych, które są działalnością pożytku publicznego jako działalność społecznie użyteczna. Przykładowo art. 4, ust. 1, pkt. 19 wskazuje, że taką działalnością jest też turystyka i krajoznawstwo. Szereg zatem zadań realizowanych przez organizacje pozarządowe w tej sferze może być wsparte w trybie powierzenia wykonywania zadań publicznych (np. art. 5, ust. 2 i ust. 4, pkt 1). I z pewnością należy do nich prowadzenie ewidencji szlaków turystycznych i troska o ich zachowanie w należyтым stanie technicznym.

Mając na uwadze znaczenie sieci szlaków turystycznych zarówno dla rozwoju rozmaitych form aktywności, jak i dla zrównoważonego rozwoju regionów, przez które wiodą, warto podjąć trud uporządkowania zasad ich tworzenia i funkcjonowania jako dobra ogólnospołeczne.

Prowadzenie systemu sieci szlaków turystycznych może być przykładem współdziałania i partnerstwa samorządów, administracji państwowej i organizacji pozarządowych – wystarczy tylko ujrzeć sens budowy społeczeństwa obywatelskiego, wizji państwa, które stwarza obywatelom szansę na realizację swoich pasji w działalności na rzecz

rozwoju turystyki aktywnej oraz jej uprawianiu. Sens jej istnienia określił już 10 maja 1874 r. wspomniany na wstępie hrabia Mieczysław Rey, prezes Towarzystwa Tatrzańskiego:

Cel ten da się określić dwoma słowami: pożytek i przyjemność.

BIBLIOGRAFIA

- Biedrzycki, W. (2004). Stan bezpieczeństwa narciarskich szlaków turystycznych. W: *Bezpieczeństwo i profilaktyka w turystyce górskiej* (s. 58-61). Kraków: PTTK – GOPR – TOPR.
- Gospodarek, J. (2006). *Prawo w turystyce*, Warszawa: Centrum Doradztwa i Informacji „Difin”.
- Góry bez granic (2021). Portal „Góry bez granic” (Polska – Słowacja /Bieszczady, Beskid Niski) – [https://gorybezgranic.pttk.pl/\(20.11.2021\)](https://gorybezgranic.pttk.pl/(20.11.2021)).
- Instrukcja znakowania i prowadzenia szlaków turystycznych w Polsce* (1948). Kraków: Polskie Towarzystwo Tatrzańskie.
- Instrukcja znakowania szlaków turystycznych* (2014). Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Kierunki rozwoju turystyki do 2015 r.* (2008). Warszawa: Ministerstwo Sportu i Turystyki. Pobrane z: <https://www.msit.gov.pl/pl/turystyka/kierunki-rozwoju-turyst-2821,Kierunki-rozwoju-turystyki-do-2015-roku.html> (21.11.2021).
- Kołodziejczyk, K. (2015). *Wzorce zagospodarowania szlaków turystycznych w górach średnich na wybranych przykładach europejskich*. Wrocław: Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kraków Kobiet (2021). Witryna internetowa szlaku Kraków Kobiet – „Kra-kowianki” – <https://malopolska.szlaki.pttk.pl/3533-pttk-malopolska-krakow-kobiet-krakowianki> (20.11.2021).
- Kruczek, Z. (2003). *Polska. Geografia atrakcji turystycznych*, Kraków: Prok-senia.
- Leszczycki, S. (1935). O turystyczne zagospodarowanie Łemkowszczyzny. *Kurier Turystyczno-Zdrojowy i Komunikacyjny. Dodatek do Ilustrowanego Kuriera Codziennego*, 128 (19), 10 maja 1935 r.
- Małopolska (2021). Portal „Szlaki turystyczne Małopolski” – [https://malopolska.szlaki.pttk.pl/\(20.11.2021\)](https://malopolska.szlaki.pttk.pl/(20.11.2021)).
- Mapa turystyczna (2021). Portal „Mapa turystyczna” – [https://mapa-turystyczna.pl/\(20.11.2021\)](https://mapa-turystyczna.pl/(20.11.2021)).
- Matuszczyk, A. (2004). Szlaki turystyczne w górach, ich utrzymanie i konserwacja oraz ochrona prawna – ważny element bezpiecznej turystyki górskiej. W: *Bezpieczeństwo i profilaktyka w turystyce górskiej* (s. 51-57). Kraków: PTTK – GOPR – TOPR.
- Mazowsze (2021). Portal „Szlaki turystyczne Mazowsza” – [https://mazowsze.szlaki.pttk.pl/\(20.11.2021\)](https://mazowsze.szlaki.pttk.pl/(20.11.2021)).

- Miller, M. (2012). *Pojęcie i rodzaj szlaków turystycznych*. W: P. Cybula (red.), *Szlaki turystyczne a prawo – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość* (s. 44–58). Kraków: Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK.
- MSAD (2021). Witryna internetowa Małopolskiego Szlaku Architektury Drewnianej – <https://malopolska.szlaki.pttk.pl/997-pttk-malopolska-szlak-architektury-drewnianej> (20.11.2021).
- NIK (2014). *Zapewnienie bezpieczeństwa turystyki i rekreacji w górach*. Informacja o wynikach kontroli nr ewid. 48/2014/P13152/LKR.
- Odpowiedź (2010). *Odpowiedź Ministra Sportu i Turystyki na interpelację nr 15542 w sprawie prac nad projektem ustawy o szlakach turystycznych*. Pobrane z: <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/4AA41942> (20.11.2021).
- Pismo (1931). *Pismo L.191 Dz. XI-55/tur z 12 lutego 1931 r. Ministerstwa Robót Publicznych do PTT*. Centralne Archiwum Turystyki Górskiej PTTK w Krakowie. Szlaki turystyczne (1923–1950), sygn. 11.1.
- Protokół z Konferencji Turystycznej w dniu 29 czerwca 1933 r. w Warszawie w Państwowym Urzędzie W.F. i P.W.* (1933).
- Prowadzenie i znakowanie szlaków turystycznych w Karpatach. Wytyczne i instrukcja przyjęte na zjeździe w sprawach gospodarki turystycznej w Karpatach odbyłym 11 maja 1935 r. na zaproszenie Ministerstwa Komunikacji.* (1935). Warszawa.
- Rey, M. (1876). *Zagajenie pierwszego walnego zgromadzenia Towarzystwa Tatrzańskiego przez Prezesa Mieczysława hr. Reya. Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego*, 1, 7–8.
- Robaczyński, W. (2014). *Prawne aspekty tworzenia i funkcjonowania szlaków turystycznych*. W: A. Stasiak, J. Śledzińska, B. Włodarczyk (red.), *Szlaki turystyczne. Od pomysłu do realizacji* (s. 137–172). Warszawa–Łódź: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Rozporządzenie (1997). *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 maja 1997 r. w sprawie określenia warunków bezpieczeństwa osób przebywających w górach, pływających, kąpiących się i uprawiających sporty wodne* (DzU 1997, nr 57, poz. 358).
- Stasiak, A., Śledzińska, J., Włodarczyk, B. (2014). *Szlaki turystyczne – zagadnienia terminologiczne i zasady klasyfikacji*. W: A. Stasiak, J. Śledzińska, B. Włodarczyk (red.), *Szlaki turystyczne. Od pomysłu do realizacji* (s. 114–136). Warszawa – Łódź: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Statut Galicyjskiego Towarzystwa Tatrzańskiego podpisany 31 grudnia 1873 w Nowym Targu i wydany w wersji litograficznej* (1873). Muzeum Tatrzańskie – Zbiory Archiwalne (sygn. AR/NO/182, k.3).
- Statut Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego uchwalony na nadzwyczajnym walnym zjeździe PTT 10 grudnia 1922 r. w Krakowie* (1924). Lwów: Polskie Towarzystwo Tatrzańskie.
- Statut Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego* (1950). Warszawa: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze.

- Statut Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego* (2019). Warszawa: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze.
- Statut Towarzystwa Tatrzańskiego uchwalony na nadzwyczajnym Walnym Zgromadzeniu Towarzystwa Tatrzańskiego 19 czerwca 1911 r. w Krakowie* (1911). Kraków: Towarzystwo Tatrzańskie.
- Styperek J., (2002). *Linearne systemy penetracji rekreacyjnej*, Poznań.
- Ustawa (1971). *Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń* (DzU, 1971, nr 12, poz. 114, z późn. zm.).
- Ustawa (1996). *Ustawa z dnia 18 stycznia 1996 r. o kulturze fizycznej* (DzU 1996, nr 25, poz. 114).
- Ustawa (1997). *Ustawa z dnia 20 czerwca 1997 r. Prawo o ruchu drogowym* (DzU 1997, nr 98, poz. 602, z późn. zm.).
- Ustawa (2003). *Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie* (DzU 2003, nr 96, poz. 873, z późn. zm.).
- Ustawa (2011). *Ustawa z dnia 18 sierpnia 2011 r. o bezpieczeństwie i ratownictwie w górach i na zorganizowanych terenach narciarskich* (DzU 2011, nr 208, poz. 1241).
- Wolski, D., (2012). *W sprawie potrzeby regulacji szlaków turystycznych położonych w górach*. W: P. Cybula (red.), *Szlaki turystyczne a prawo – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość* (s. 60–72). Kraków: Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK.
- Zapytanie (2007). *Zapytanie nr 2541 do Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji w sprawie nowelizacji rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 6 maja 1997 r. dotyczącego określenia warunków bezpieczeństwa osób przebywających w górach, pływających, kąpiących się i uprawiających sporty wodne*. Pobrane z: <https://orka2.sejm.gov.pl/IZ5.nsf/main/11C2E1C3> (20.11.2021).
- Zarządzenie (2018). *Zarządzenie nr 29 Ministra Sportu i Turystyki (tekst pierwotny) z dnia 13 grudnia 2018 r. w sprawie powołania Zespołu ds. opracowania regulacji prawnych dotyczących szlaków turystycznych w Polsce*. Pobrane z: [https://e-dziennik.msport.gov.pl/legalact/2018/94/\(20.11.2021\)](https://e-dziennik.msport.gov.pl/legalact/2018/94/(20.11.2021)).

